Osmanlı Arkeolojisi ve Harput Kazıları

Harput Kalesi'nde bir kazı yapılması fikri çok eski yıllara dayanır. Elazığ ile bütünleşmiş Yukarı Şehir'de arkeolojik çalışmalara başlanması, tarihsel dokunun açığa çıkarılıp korunması konuları kent gündeminde hep yer alıyordu. Harput bu haliyle kalmamalı, herkes üzerine düşeni yapmalıydı. Yukarıda da belirtildiği üzere, ilk adım 2005 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Elazığ Müze Müdürlüğü tarafından atıldı ve kale içi kazılarına başlandı. Ancak pek çok kez yinelenen imar, onarım ve yenilenme faaliyetleri nedeniyle üst üste istiflenmiş kültür katmanları içeren böyle bir kalede arkeolojik çalışma yapmak kolay değildi. İnsan eliyle oluşmuş ve her biri tarihe tanıklık edecek binlerce yıllık tabakaların incelenip çözümlenmesi büyük sabır ve ustalık istiyordu, iğneyle kuyu kazmak misali. Ama her şeyden önce daha başlangıçta amacın belirlenmesi ve bazı sınırlamalara gidilmesi gerekiyordu. Harput gibi bir kalede istenirse Urartu uygarlığına, yani en eski sakinlere yönelik bir kazı da yapılabilir, Bizans ya da Artuklu dönemleri de ön plana alınabilirdi. Yüzeye yakın kültür katlarını arkeolojik yöntemlerle kaldırıp daha derinlerde yatan eski uygarlık izlerini incelemek tabii ki mümkündü. Olmayacak şeyler değildi bunlar. Bu tür bir ören yerinde öncelikle ne yapılmak, neler araştırılmak isteniyorsa, hedeflerin saptanıp kazı stratejisinin buna göre belirlenmesi başarıya götüren yollarının en önemlisidir. Ancak Urartu uygarlığı hedeflenenerek başlanacak bir kazıda, daha üstteki, yani sonraki çağlara ait bazı kalıntıların gözden çıkarılması gerekir; çünkü alttaki kültür katlarına başka türlü varılabilmesi mümkün değildir. Erken tabakala ulaşmak için Osmanlılar'dan günümüze kalan tüm tarihsel dokunun sökülüp kaldırılması şeklindeki böyle bir

Res. 73 Harput Kalesi, kuzeybatıdan.

Res. 74 Kale Mahallesi topraküstü kalıntılarının kazı öncesi görünümü, geride bir zamanlar Altınova adını taşıyan düzlükte Keban Baraj Gölü.

uygulama ise büyük yıkıma yol açacak ve yakın tarih izleri, bir daha yerine konması mümkün olmayacak şekilde silinip gidecektir.

Toplam genişliği 1.5 hektarı bulan kale içi alanının büyük bölümü izleri yüzeyden rahatlıkla görülebilen Osmanlı dönemi mimarî kalıntılarıyla kaplıdır (Res. 74-76). Yüzeyde oluşları nedeniyle giderek yok olmaya yüz tutan bu kalıntılar Osmanlı kayıtlarında sık sık anılan bir mahalleye (Kale Mahallesi) aittir ve her yıl özellikle yoğun ziyaretçi akını, yani insan eliyle büyük yıkım görmektedir. Örneğin Kale Camii'nin daha 1950'li yıllara kadar ayakta olan örme sütunu ile yüksek duvarlarından günümüze hemen hiç iz kalmamıştır (Res. 81). Yıkım ve yok oluşun ne denli büyük, acımasız ve hızlı geliştiğinin en vurucu örnekleridir bunlar. Toprak üstü kültür katlarının tahribe açık durumu, arkeolojik çalışmanın, şimdiye kadar pek ilgi çekmemiş Osmanlı dönemi üzerinde yoğunlaştırılması sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Harput kale kazılarında

"Osmanlı Arkeolojisi" denen yeni bir disiplinin uygulanmasına ihtiyaç duyulmuş, dolayısıyla çalışmaların elverdiğince Osmanlı dönemi mahalleleri üzerinde yoğunlaştırılması kararına varılmıştır.

Bilindiği üzere, beşeri bilimlerin üst sıralarında yer alan tarihin pek çok yardımcı kaynağı vardır: Coğrafya, sanat tarihi, etnoloji, antropoloji, epigrafi, nümizmatik ve daha niceleri... Arkeoloji de bunlardan biridir. Arkeoloji genellikle uzak geçmişi konu edinen, sorgulayan bir bilim dalıdır, en azından öyle doğmuş öyle gelişmiştir. Sümer, Mısır, Hitit, Urartu, Yunan, Roma vb. antik dönemlerin mirası hep bu disiplinin kılı kırk yaran, sabırlı yöntemleriyle ortaya çıkarılır, irdelenir. Peki ya yakın geçmiş? Örneğin bir zamanların en büyük siyasî, askerî ve ekonomik güçlerinden olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan, özellikle de onun yakın geçmişinden günümüze gelen ve toprak üzerinde, bize en yakın konumdaki maddî kültür kalıntılarının hiç mi tarihsel değeri yoktur? Günümüzden

Res. 75 Kale Mahallesi'nin kazılar öncesi acıklı görünümü.

Res. 76 Kale Mahallesi'nin moloz taş örgülü duvar kalıntıları kazı öncesinde açıkça görülebilmekteydi.

uzak olmayan geçmişin bilimsel yöntemlerle incelenip sorgulanması, eksik bilgilerin derlenip toparlanması bugünün pek çok soru ve sorununa daha ikna edici yanıtlar ve çözüm önerileri getirmez mi? Söz gelimi sakin bir Osmanlı kasabasındaki günlük yaşamın gelgitleri, farklı etnik grupların mahalle ve cemaat temelinde birbirleriyle ilişkileri, geçim kaynakları, doğum, düğün ve ölüm törenleri, inanç ve ibadetleri, ortak değerleri hakkında maddesel kalıntılardan yardım istenemez mi? İşte tüm bu sorulara güvenilir, doğru yanıtlar alabilmek için arkeoloji bilimine ve onun yöntemlerine gereksinim var ve bu bağlamda bir "Osmanlı Arkeolojisi" disiplininden söz etmek mümkün.

Osmanlı Arkeolojisi, Osmanlı imparatorluk kültürünün yazılı belgelere yansımış ya da yansımamış yönlerini arkeolojik yöntemlerden yararlanarak değerlendirmeyi amaçlayan yeni bir disiplindir. Yakın dönemlerin arkeolojisi ilk kez Batı'da 1980'lerin sonuna doğru tartışılmaya başlanmış ve yerli Afrika ile Amerika'nın yakın geçmişiyle, Ortaçağ sonrası Batı Avrupa arkeolojisi üzerine yapılandırılmıştır. Bu çerçevede, 1990'larda tarihsel arkeoloji, İslâm arkeolojisi ve nihayet Osmanlı arkeolojisi kavramları telaffuz edilmeye başlanmıştır[167]. 1996'da New York Eyalet Üniversitesi'nde Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi konusu ilk kez bilimsel bir toplantıda masaya yatırılarak enine boyuna tartışılmış[168], daha sonra Osmanlı çalışmalarının yazılı kaynaklar (tarih) ve maddî kalıntıları (arkeoloji) birleştiren bir yaklaşımla sürdürülmesi gerektiğinin altı çizilerek Osmanlı arkeolojisi kavramı vurgulanmıştır[169].

Son yıllarda Osmanlı arkeolojisine ilgi, özellikle yurt dışında giderek artmaktadır. Örneğin Tokyo Kokushikan Üniversitesi'nce yılda bir kez yayınlanan Al-Rafidan. Journal of Western Asiatic Studies dergisinin 2009 tarihli XXX. sayısının önemli bir bölümü, "Ottoman and Mandate Archaeology" başlığı altında yalnızca Osmanlı arkeolojisi kapsamındaki makalelere ayrılmıştır.

---

167 M.O. Arık, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi*, Ankara 1999: 43 vdd.

168 Baram, Caroll 2004; E. Özbayoğlu, *Anadolu Araştırmaları* XIII, 1994: 24 vdd. Ayrıca bkz. Arslan Sevin, Sevin 2007.

169 Thys-Şenocak 2001: 274 vdd.

Türkiye'de arkeoloji, sosyal bilimler arasında, diğer pek çok disi göre daha eski ve kurumsallaşmış bir bilimdir. Mustafa Kemal Atatü isteği doğrultusunda 1931'de temeli atılan Türk Tarih Kurumu, arke nin Türk bilim dünyasına yerleşmesinde belki de tek başına bir e olmuştur. Genç ve modern Türkiye Cumhuriyeti, yakın geçmişe bak daki kimi çekinceler nedeniyle, yeni kimliğin oluşturulmasında Batı'nın kendi kimliğini klasik Yunan ve Roma dünyasında araması uzak arkeolojik geçmişten yararlanma yoluna gitmiş ve altı yüz imparatorluk geçmişi göz ardı edilerek Hitit (o zamanki yanlış şek Eti), Sümer gibi eskiçağ toplumlarıyla ortak kökenler kurulmaya çı mıştır. Bu yeni cumhuriyet projesine göre biçimlendirilen üniversit mizdeki arkeoloji eğitimi de, Batı Avrupa'daki gibi, yakın geçmişte uzak geçmiş üzerine temellendirilmişti. Buna uygun olarak bir ya Alacahöyük, Alişar, Boğazköy, Kaniş-Kültepe ve Konya-Karahöyük eski Anadolu merkezleri kazı ve araştırmalarla gün ışığına çıkarılı çalışılırken, bir yandan da Osmanlı döneminden beri süregelen Milet ve Bergama'nın yanında, Side, Perge ve Bayraklı (Eski İzmir) klasik antik merkezlerin kazısına girişilmiştir.

Türkiye'de sanat tarihi arkeolojiye kıyasla daha geç kurumsallaşm bilim dalıdır. Bu disiplinin ilk inceleme alanları daha çok Türkiy Osmanlı öncesi beylikler ve Selçuklu dönemleriyle İslâm dünyası üz yoğunlaştırılmıştır. Türk kültürünün önemli bir aşamasını oluşt Osmanlı dünyasının sanat tarihi disiplini içindeki ağırlığı sonraki yıl belirginleşmiştir. Oysa Türkiye Osmanlı geçmişine herkesten çok ç çıkmalı ve bu yönde yoğun çalışmalara ve kurumsallaşmalara girişeb liydi. Çünkü bu büyük uygarlığın yayıldığı geniş coğrafyada bıra maddesel kültür kalıntılarına çoğu kez dost gözlerle bakılmadığı, b da ideolojik takıntı ve ön yargıların belirleyici olduğu açıktır. Yakın mişin Mekke-Ecyad Kalesi ve Bosna-Mostar Köprüsü felaketlerini tan zihniyetlerin yaklaşım tarzları apaçık ortada.

Türkiye'de şimdiye dek Osmanlı kültürünün maddesel kalıntıları çok sanat tarihi disiplini ile ilgili olarak ele alınmış, saray, cami vb. b anıt yapılar ile seramik, halı, kilim, cam, maden vb. taşınabilir eser tanımlama, tasnif ve değerlendirmeleriyle yetinilmiştir. Dikkati ço lukla seçkin kültür üzerine odaklanmış bu tür çalışmalar, arkeolojik

yöntemleri kullanılmakla birlikte, temel olarak sanat tarihi disiplininin betimleyici yaklaşımı ile sınırlı kalmıştır. Osmanlı arkeolojisi, bu döneme ilişkin cami, medrese, kale gibi anıt yapıları kazarak ortaya çıkarmaktan çok, tarihsel arkeologların Osmanlı tarihi uzmanlarıyla beraberce yapacakları disiplinlerarası bir eylemdir ve bu çalışmalar arşivlere hâkim tarihçilerin katkısı olmadan tam anlamıyla başarılamaz[170]. Oysa tarihçiler genellikle arkeolojik bulguları, yazıya geçirilmiş söze göre daha değersiz saymışlardır. Çok uç noktadan bir örnek verecek olursak, kimi bilim insanlarına göre arkeoloji "çanak çömlek tarihçiliği"nden öteye bir şey değildir. Özellikle Türkiye'deki bu yaygın inanış nedeniyle tarihçiler maddî kültür çalışmalarından yararlanma konusunda hep isteksiz kalmışlar, arşivlerde saklanan varakları tercih etme yolunu tutmuşlardır. Ön saflarda daima siyasal, toplumsal ve ekonomik konularla Osmanlıca metinlerin yayına hazırlanması yer almıştır[171]. Oysa maddesel kültür verileri tarihin suskun kalmış noktalarını konuşturmaya çok elverişlidir. Eski kent ve köy yıkıntıları tarihin yazılı belgelere hiç yansımamış birçok giz perdesini aralayabilecek kanıtlar barındırır derinlerinde. Katmanlar arasına sıkışıp kalmış bu kanıtlarla tarih daha somut verilerle aydınlatılabilir ve geçmiş nesnel olarak yansıtılabilir, hem de hamasetten, kin ve nefretten uzak bir biçimde.

Osmanlı tarih yazımı, diğer kültürlerin (Bizans, Venedik, Ceneviz vb) kayıtları dışında, en eskisi 15. yüzyılın başlarına uzanan metinlerle arşivlerdeki milyonlarca belgeye dayanır. Osmanlı tarihi yalnızca vakanüvistler ve arşiv belgelerinin sağladığı bilgiler doğrultusunda incelenirse eksik ve hatta bazen de yanlış olabilir. Bu yaklaşımla gerçeğe, arşivlerde saklanan, eski tabiriyle tekemmül etmiş evrak üzerinden ulaşılır ki bu sorgulanması gereken bir durumdur. Üzerinde düşünülmesi gereken nokta, arşiv belgelerine, bürokratik yazışmalara ne derecede güvenilebileceğidir. Bu soruyu farklı biçimlerde sormak da mümkün: Kâğıt üzerinde eksiksiz ve doğru görünen bilgiler acaba uygulamada da öyle midir? Yoksa yazılı belgelerle bazen minareye kılıf mı uydurulmuştur?

---

170 Bkz. G. Pulhan, *Cogito* 28, 2001: 257 vdd.

171 Faroqhi 2002: 3.

Bu konuda Harput'tan bir örnek verelim: 15 Haziran 1646 tarihinde Diyarbekir defterdarı Muhammed Efendi tarafından avarız vergisi mükelleflerine yönelik olarak yapılan bir çalışmanın İstanbul'a sunulan raporunda ....*Harput halkının yarısından fazlasının terk-i diyar eylemiş* olduğu ifade edilmektedir[172]. 1566'da yaklaşık 13.437 kişi gibi görünen nüfus 1646'da 5 bin civarına düşmüş görünür. Buradan hareketle 17. yüzyılda ekonomik darboğaz ve celali isyanları nedeniyle nüfusta azalma olduğu kabul edilmiştir[173]. Oysa 17. yüzyılın ilk yarısı içinde kentteki mahalle sayısı, 16. yüzyıla kıyasla artma göstermiş, yüzyılın sonlarına doğru ise Ebu Tahir gibi yeni büyük mahalleler ortaya çıkmıştır. Halkının yarıdan fazlasını yitirmiş bir kentte mahalle sayısındaki artış çelişkili bir durum ortaya koyar. Bu gibi izaha muhtaç, çelişkili durumlarda imdada çoğu kez Osmanlı arkeolojisi disiplini yetişebilir; sorun arkeolojinin sağlayacağı verilerle rahatlıkla çözümlenebilir. Bir başka deyişle toplumsal sorun kendini zaman ve zemine göre hiç eğilip bükülmeden bilinç dışı bir biçimde maddesel kültürle ortaya koyabilir.

Bütün bu nedenlerle Harput Kale Mahallesi kazılarına, dört yüz yıllık Osmanlı tarih ve kültürünü yalnızca arşiv belgeleriyle değil ve fakat somut arkeolojik kazı verileriyle incelemeye yönelik Osmanlı arkeolojisi disiplini kapsamında yürütülmesi kararıyla başlanmış ve çalışmalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün kazılara son verdiği 2010 yılına kadar bu kapsamda sürdürülmüştür.

Yakın geçmişin, günümüze el değmeden kalabilmiş bu hayalet mahallesinde arkeologlar, sanat tarihçileri ve tarih uzmanlarının el ele vererek yaptıkları kurtarma kazıları, bir yandan sağlam durumdaki bir mahalle dokusunu çeşitli yönleriyle ortaya koymuş, bir yandan da Osmanlı çağının tarihsel belgelere fazla yansımamış gündelik yaşama ilişkin yönlerinin arkeolojik verilerle daha sağlıklı ve doyurucu şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Yol haritasını Osmanlı arşiv belgeleri, tahrir defterleri, salnâmeler, şer'iyye (kadı) sicili, mühimme defterleri vb. yazılı belgeler ile seyahatname notları, eski fotoğraflar, albümler, resimler ve hatta sözlü tarih

172 Özdemir 1993: 1585 vdd.; Ünal 1997a: 13.

173 Ünal 1987: 126 vdd.; Aksın 1999a: 155; 2005b: 79; krş. Erdoğdu 2006: 152.

çizmiştir. Bu belgelerin rehberliği sayesinde kazılarak ortaya çıkarılan mimarlık kalıntıları ve küçük buluntular Harput'un artık unutulmaya yüz tutmuş yakın geçmişi ve gündelik kültürünü daha sağlıklı bir şekilde öğrenebilmemize ışık tutmuştur. Temel amacımız, özgün dokusunu el değmeden koruyan, betonla tanışmamış eski bir mahalleyi çeşitli yönleriyle ortaya çıkartmak ve anıları musikisinde yaşayan Harput'u yüz elli yıllık derin uykusundan uyandırmaya yönelik olmuştur.

Res. 77 Kale Mahallesi'ni doğu-batı yönde kat eden Cami Caddesi.

Kazı Sonuçları
2005-2009 Yılları

Daha önce ayrıntılı şekilde değinildiği gibi Harput Kalesi 19. yüzyılın ortalarından günümüze değin birçok seyyah ve bilim adamının incelemesine sahne olmuştur. Bu çalışmalarda tüm dikkat, daha çok Urartu, Artuklu, Dulkadırlı ve Akkoyunlu izleri taşıyan surlar ve burçlar ile olasılıkla bir Artuklu saray ya da köşkünün kalıntıları üzerinde toplanmıştır (Res. 13, 78). Oysa kalenin içi hemen hemen tümüyle Osmanlı dönemi mimarlık kalıntılarıyla kaplıdır. Birbiri üzerine istiflenmiş bu yapı kalıntıları yakın geçmişin Osmanlı dönemi Kale Mahallesi'ne aittir. 2005 yılından 2009'a kadar yürütülen beş kazı sezonu boyunca Kale Mahallesi yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Aşağıdaki satırlarda bu kazıya ilişkin ilk sonuçlar çeşitli yönleriyle ele alınacaktır.

İzleri yüzeyden kolaylıkla görülebilen Osmanlı mahalle kalıntıları, kale girişinden başlayarak doğu ve kuzey yönlerinde uzanan bir ana cadde ve bu caddeye açılan sokaklar çevresinde adalar halinde kümelendirilmiştir. Kuzeyden güneye doğru 1392 m'den 1365 m'ye değin alçalan teraslar üzerine konuşlandırılmış yerleşim alanı, yukarı, aşağı ve orta olmak üzere başlıca üç ana sektöre ya da küçük mahalleye ayrılır. Artuklu sarayının eteklerindeki üst terasta konuşlanan Yukarı Mahalle, birbirini dik kesen sokaklar arasındaki adalar üzerine yereştirilmiş konut türü yapılardan oluşan düzenli bir planlama anlayışına sahip görünmektedir (Plan 2). Batı ve güney etekteki Aşağı Mahallede de daha çok konut türü yapılaşma söz konusu gibidir. Özellikle Uluova manzaralı güney etekte konutlar birbirinden ayrık olarak yerleştirilmiştir. Yerleşme biriminin en önemli bölümü, mahallenin merkezî kısımda kümelenmiş Orta Mahalle ya da bir

başka deyişle Cami Mahallesi'dir (Plan 2, 4). Odak noktasında Ka
Camii'nin yükseldiği bu kesim, doğu-batı doğrultulu basamaklı bir cad
tarafından kuzey ve güneyde iki kısma ayrılır. Cami etrafında kümele
miş bu sektör, mekân organizasyonu açısından diğerlerinden tümü
farklıdır. Dinsel-kültürel yapılar ile ekonomik faaliyetlere yönelik çeş
ticarethane ve atölyeler burada toplanmış, konutlar ise ekonomik etkin
alanından mümkün olduğunca ayrılmıştır. Toprak üstü mimarlık izleri
kazı verilerine göre daha şimdiden kale içinde kimi yönleriyle tipik
Osmanlı mahalle dokusu olduğu söylenebilir. Buna karşılık bazı cadde
sokaklarda düzgün dik açılı bir düzenin varlığı ilgi çekicidir. Keyfiyett
uzak bir gruplama ve düzen kaygısı ile hareket edildiği izlenimi çağrış
ran bu durum akla, Osmanlı kentinin kuralsız gelişmişliği ilkesine te
düşen farklı bir tasarım anlayışının varlığını getirir[174]. 16. ve 17. yüzyılla
da kalenin maaşlı resmî bir mimarı olduğu bilinmektedir[175]. İçinde da
çok asker ailelerinin yaşadığı anlaşılan mahallenin tasarımında bu mim
rın bir katkısı bulunmuş olabilir. Ancak beş yıl süren kazılar bu gibi kon
ları enine boyuna aydınlatacak veriler sağlayacak kadar geniş kapsam
olamamıştır.

Yukarıda genel özellikleri açısından ele alınan Kale Mahallesi'nde sü
dürülen beş yıllık kazı çalışmalarının ağırlık noktasını cami çevresinde
merkezî sektör oluşturmuştur. Merdivenli bir cadde tarafından iki kısı
ayrılan bu mahallenin güney kanadı, 19. yüzyıldan beri gezginlerin dikk
tini üzerinde toplayan ve aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak, kayaya oy
muş bir tesis etrafında kümelenmiş çeşitli atölye yapıları ile kaplıd
Kuzey kanadına ise cami ve eklentileri ile önceleri "Paşa Konağı" olar
adlandırdığımız çok odalı büyük bir konut ve çeşitli ticarthaneler konu
landırılmıştır. Şimdiye değin açılan alanın toplam genişliği 4300 m^2
bulmaktadır. Açılıp madenî bir çatı ile koruma altına alınmış alanlar
toplamı ise 1600 m^2 kadardır.

174 Bkz. Cerasi 1999: 88 vdd.

175 Ünal 1989: 197 ve not 528; 1992a: 53

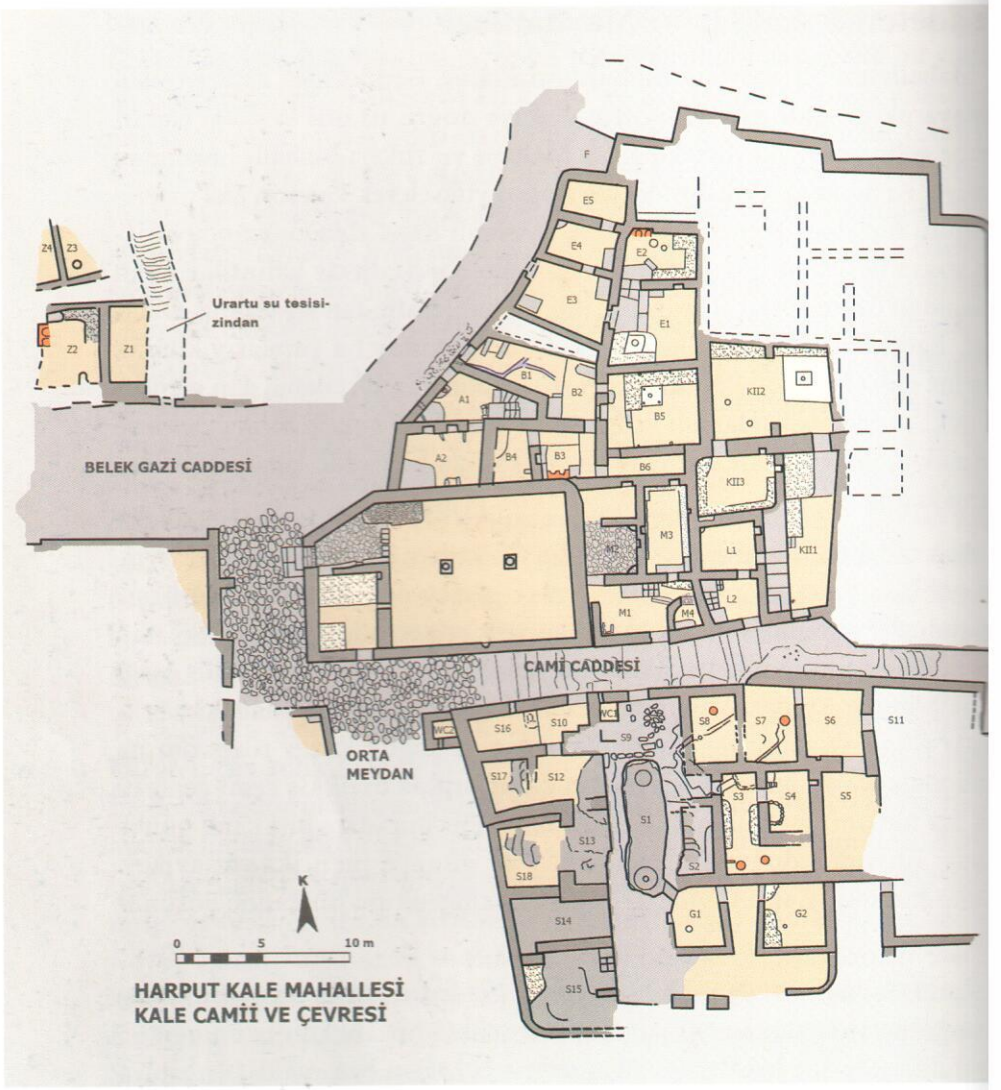
Caddeler, Sokaklar ve Meydanlar

Mahallenin bir ana caddesi bulunmaktadır. Cadde, kale kapılarından başlayarak git gide yükselip önce doğuya doğru uzanır ve Kale Camii önüne gelir; sonra bir dirsekle Orta Mahalle ve Yukarı Mahalle arasından güneye, Artuklu saray kalıntılarına doğru yükselerek kalenin ana arterini meydana getirir. Caddenin, "Arslanlı Kapı" denen üçüncü girişten sonra başlayan doğu bölümü, horasan harçlı duvar kalıntılarından anlaşıldığı üzere, Ortaçağlarda önemli yapılar tarafından kuşatılmış olmalıdır. Eğer daha önce değilse, Osmanlı döneminde bu yapılar yıkılarak üzerine daha basit karakterli binalar inşa edilmiştir. Ortalama 4 m genişliğindeki cadde taş kaplamalı ve basamaklıdır. Tüm sokaklar ana caddeye açılmakta, bir kısım ticarethane ve dükkân da bu cadde kenarında sıralanmaktadır.

Ana caddeden camiye bir yol ayrılır. Bir kemer altından geçilerek ayrılan yol kısa ve taş kaplamalıdır. Kuzey-güney doğrultulu yolun üzeri kapalıdır[176]. Buradan bir rampa ile caminin güneyindeki, yaklaşık olarak 120 m kare genişliğinde küçük bir meydana inilir. Orta Mahalle ile Aşağı Mahalle'nin arasındaki konumu nedeniyle buraya Orta Meydan adı verilmiştir (Plan 4). Güneye, Uluova'ya bakan ve soğuk kuzey rüzgârlarına tamamiyle kapalı bu sıcak meydanın kış aylarında özellikle cami cemaati için bir toplantı mahalli olduğu düşünülebilir. Buradan, biri cami güney duvarı boyunca doğuya uzanan, biri de güneye inen iki yol ayrılır. Bunlardan ilki (Cami Caddesi) doğu-batı doğrultulu bir cadde görünümündedir.

Cami Caddesi ortalama 2.70 m genişliğindedir; ancak bu genişlik batı ve doğu uçlarda zaman zaman 3 m'yi aşmaktadır. Toplam uzunluğu 55 m'ye ulaşan cadde batıdan doğuya doğru yükselen basamaklı bir yapıya sahiptir (Res. 77, 79-80). Basamakların bir bölümünde, kayaya oyulmuş küvet türü taş temel yuvalarından yararlanılmıştır. Yüzeyi zaman zaman kaba taşlarla, zaman zaman da sal taşı levhalarla çoğu kez özensiz şekilde kaplanmıştır. Basamaklarla doğuya doğru yükselen cadde, iki dirsek yapıp biraz daralarak Orta Mahalle'yi kuzeyden sınırlayan dar sokakla birleşir. Caminin eklentisi durumundaki mahalle mektebi ile güneydeki atölyeler

[176] Sungurioğlu 1958: 279.

Plan 4 Kale Mahallesi'nin beş yıl süren kazılarla ortaya çıkarılan merkezî bölümünün p

alanına bu caddeye açılan kapılarla girilebilmektedir. Mahallenin öne
taşıyan kamusal alanı doğu uçta son bulmaktadır. Cadde tabanı bu
kesimde de büyük çapta ana kaya üzerine ve kayaya oyulmuş basamakla
uyacak şekilde oturtulmuştur. Urartulu karakteri belirgin olan kaya bas
maklarıyla uyumu, caddenin Osmanlı öncesi dönemlerden beri kullan
mış olabileceğine ya da Osmanlı mahalle dokusunun bu basamaklar

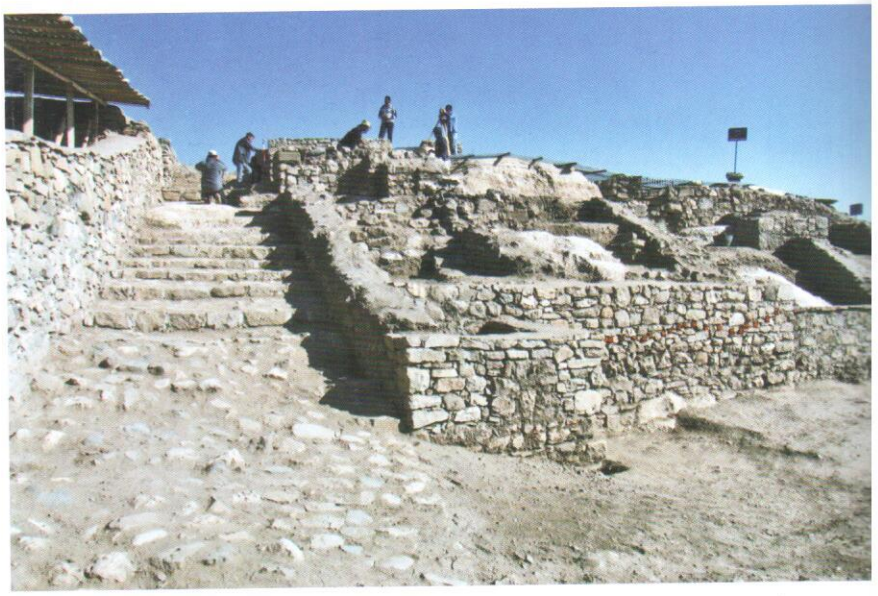
Kale doğu burçlarından biri. Kenarlarında iki renkli kesme taş kullanılmış burç olasılıkla Dulkadiroğulları Döneminden kalma.

eski Bizans yapıları göz önüne alınarak bilinçli şekilde tasar- işaret eder. Caddenin doğu ucu 19. yüzyılın ikinci yarısı içinde duruma getirilmiş ve dirsekli köşe kısmına taştan küçük bir edilerek geçiş engellenmiştir. Cadde boyunca kuzeyde ve sıralanan yapıların tuvalet ve pis su giderleri, bu yola yönlendi- çukurlarında toplanmıştır.

Mahalle'yi kuzey ve kuzeydoğudan küçük bir meydan ve dar sınırlamaktadır. Küçük meydana, ana caddenin kuzeyindeki ağzından doğuya doğru ayrılan dar ve dirsekli bir sokakla Güney yüzünü kaplayan kalaycı dükkânı nedeniyle Meydanı adı verilen meydan 10x8 m kadar boyutlarındadır (Plan ve batı duvarları üzerinde her hangi bir kapı geçidi bulunmaz. batıdan, merkezî konumlu büyük bir evin (II No'lu Konut) duvarı sınırlar. Güney kanadını ise boydan boya tek hücrelik bir dükkân kaplar. Buradan başlayarak meydan birden bire daralıp

Res. 79 Cami Caddesi, doğudan. Geride 2000'li yılların başlarında Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'nun izniyle Elazığ Valiliği'nce yaptırıla Harput Konağı (!).

Res. 80 Cami Meydanı ve basamaklı cadde, önde tuvalet (WC2).

1,50 m genişliğinde bir sokak halini alır; zemini "Arnavut kaldırım" denen türde küçük taşlarla kaplıdır. Kaplamalar zaman içinde oldukça tahrip görmüştür. Güneydoğuya doğru uzanarak Cami Caddesi ile birleşen sokağa çeşitli kapılar açılmaktadır. Bu dar sokak, Cami Caddesi ve batıdaki ana cadde ile birlikte Orta Mahalle'nin kuzey kesimini bir ada haline sokacak şekilde tümüyle kuşatılmıştır.

Mahallenin güneydoğu ucu, büyük bir meydan oluşturacak şekilde boş bırakılmıştır. Burası tüm mahalle halkının toplanmasına elverişli genişliktedir. Sokak ve meydanların köşe dönüşleri çoğu kez yuvarlatılarak keskin kenarlardan mümkün olduğunca kaçınılmıştır.

Osmanlı dönemi Harput mahallelerinin cadde, sokak ve meydanlarında aydınlatma yoktu. Gece sokağa çıkanlar genellikle ellerinde birer fener bulundururlardı[177]. Sonraları sokaklar, yöresel olarak "fenos" denen gaz lambalarıya aydınlatılmaya başlamıştı.

Umumî Tuvaletler

Osmanlı dönemi Harput mahallelerinde kanalizasyon sistemi mevcut değildi. Pis su sokaklara atılmakta, gerek umumî ve gerekse özel tuvaletlerin artıkları ise caddelere ya da binalar içine açılan küçük ve zaman zaman temizlenebilir fosseptik çukurlarına gönderilmekteydi.

Kale Mahallesi'nde şimdiye kadar ikisi umumî (WC 1-2), biri de cami mektebine (M4) ait üç tuvalet ve fosseptikleri açılıp incelenmiştir (Plan 4). Taştan duvarlarla çevrili fosseptik çukurlarının çoğu kez sokağa açılan birer menfezi bulunuyordu. Menfezlerin önü sal taşı levhalarla kapatılmış, üzerleri, etrafa pis koku yayılmasını önlemek amacıyla sıvanmıştı. Helâ çukurları dolunca açılarak temizleniyor ve çıkarılan pislik mahalle dışına taşınarak bahçelere seriliyordu[178]. Kentte hijyene yönelik fazla bir önlem alınmış değildi. Özellikle sıcak yaz aylarında koku nedeniyle büyük sıkıntı çekilmekteydi. Bir kısım halk ve Fırat Koleji'nin

[177] 1671-73 arasında kentte hırsızlık olaylarının artması üzerine geceleri fenersiz sokağa çıkılması yasaklanmıştı: Koçlar 1990: Belge no. 31.

[178] Geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu 1968: 267 vd.

Amerikalı hocaları, ağır kokudan ve sağlıksız ortamdan uzaklaşıp kurtu labilmak amacıyla yaz aylarını kent dışındaki bahçelerde geçiriyorlardı[17]

Umumî tuvaletlerden biri, Cami Caddesi'nin güney kanadı üzerind atölyeler alanına geçit veren kayrak taş kaplamalı küçük bir avlunun (S kuzeybatı köşesindedir (WC 1). Taş temel üzerine ahşap bir göz halind olduğu anlaşılmaktadır. Taş örgülü helâ çukuru 1.10x1.10 m boyutlarınd ve 1 m kadar derinliğindedir; alttaki ana kaya zemini kuzeye doğru meyi lidir. Çukur, bir menfezle sokağa açılır. Menfez kalın ve geniş sal ta kapaklarla örtülü ve çamur sıvalıdır; temizlik kapak taşları kaldırılara yapılmaktadır. Pis suyun toprak altında emilip kaybolması için cadd altında, birkaç kısa suyolu, yöresel deyimiyle "heküke" bırakılmıştı.

İkinci umumî tuvalet Orta Meydan'a bakar (Res. 80). Hücre (WC 2 batı atölyelerini sınırlayan batı duvarının kuzeybatı köşesine sonrada eklenmiştir. Burada da taş temel üzerine ahşap duvarlı bir göz söz konu sudur. Helâ çukuru 1.30x1 m boyutlarında ve 1.70 m derinliğindedi Güney yüzüne açılan bir menfezle meydana bağlanmıştır. Daha çok cam cemaati için yapılmış görünen bu tuvalete olasılıkla batı duvarına yasla mış ahşap bir merdiven yardımıyla çıkılmaktaydı.

Kale Camii ve Mahalle Mektebi

Kale Mahallesi'nin en önemli yapısı, mahallenin kalbi durumunda cami idi. 2006-2008 yılları kazılarıyla tümüyle temizlenip geçici koruma altına alınan yapı 1523 tarihli bir Osmanlı kayıt defterinde Kale Cam adıyla anılmaktadır. Bu kayda göre caminin bir vakfı bulunmaktayd Vakıf, Seli (bugün Dilek) ve Perçenç (bugün Akçakiraz) köyleri ile akta lar, haffaflar (ayakkabı-terlik satıcıları) ve kasabhane çarşılarındaki ba dükkânların kiralarından sağlanan gelirlerle yaşamaktaydı[180]. Zama zaman hayırsever kişiler de gelirlerinin bir kısmını, Kale Camii'nin gerek sinimlerini karşılamak üzere vakfetmekteydiler. Örneğin Hicrî 110 1133, Milâdî 1691-1720 tarihli Harput Şer'iyye Sicilinde Harput Kale reisi Ahmed'in, Kale Cami-i Şerif vakıfları mütevelli vekili Seyyit Ahm Çelebi İbn-i Seyyit Mustafa huzurunda satın aldığı ekmekçi dükkânın

[179] Tozer 1881: 22, 230; Sunguroğlu 1968: 131 vdd.

[180] Sunguroğlu 1958: 279; Ünal 1985: 185; 1989: 210; Bizbirlik 2002: 52 vd.

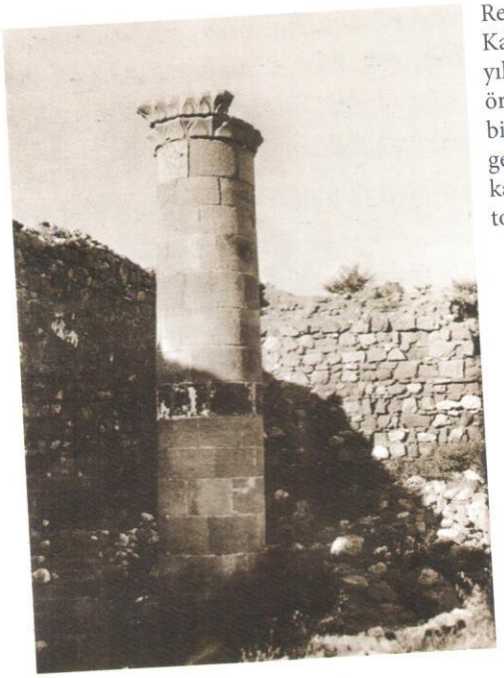
yurtsu ile yanındaki bakkal dükkânını cami-i şerifin mum yağını karşılamak üzere vakfettiği kayıt altına alınmıştır. Mahalleyi 1649 ya da 1650 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi, eski olarak nitelediği caminin önce minareli, biraz sonra da minaresiz olduğunu bildirir[181].

1950'li yıllara kadar tek sütunu ile ayakta kalan cami bu tarihlerden sonra zamanla toprak altına gömülmüş ve giderek unutulmuştur (Res. 81). Yeni kazılar sonucunda ortaya çıkarılan kutsal yapı, kabartmalarla süslü kale kapısından yukarı doğru çıkılırken sağ kolda ve alçak bir teras üzerinde kuruludur. Güneyi, basamaklı Cami Caddesi ile sınırlıdır. Ana caddeden kemerli bir geçitten geçilerek varılan küçük ve kapalı bir sahanlığın gerisinde, doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmıştır. Genel anlamda dikdörtgen planlıdır; ancak ana caddeye doğru uzayan kuzeybatı köşesi geniş açı yapacak şekilde güneye döndürülerek yamuk bir plan elde edilmiştir. Yer darlığı nedeniyle alınmış bu zorunlu önlem, cami önünde bir dirsekle kuzeye doğru tırmanmaya başlayan ana caddenin daralmasını önlemeye yöneliktir. 0.80 m genişliğindeki duvarlar genelde moloz taş, horasan harç ve kısmen çamurla örülmüştür. Horasan harç örgü Osmanlı öncesi döneme aittir. Dış köşelerde bej kalker ve kırmızı tüften iki renkli kesme taş örgü kullanılmıştır. Yapı Osmanlılarca dört yüz yıl kullanılmış ve büyük onarım ve tadilâta sahne olmuştur (Plan 2, 5, Res. 82).

Camiye batı kısa duvarı üzerine yerleştirilmiş üç basamaklı bir merdivenle girilir. Merdiven basamaklarında, biri, çatılarda kullanılan silindir biçimli loğ taşı olmak üzere çeşitli devşirme taş malzeme kullanılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda, dıştan 17 m uzunluğunda ve 10 m kadar genişliktedir; ancak batıdaki giriş bölümü ana mekâna göre giderek daralmaktadır. 1.30 m genişliğindeki giriş kapısı kuzeybatı köşededir. Kapının horasan harçla tutturulmuş düzgün kesme taş blokları, ne yazık ki tümüyle sökülmüştür. Kapı geçidi, binanın 20. yüzyıl başlarındaki terki sırasında, ahşap kanat söküldükten sonra, giriş çıkışı engelleyecek şekilde kuru taştan bir duvarla örülerek köreltilmiştir.

---

[181] Evliya Çelebi 1986: 170'de kaleyi anlatırken "tek minareli eski bir cami var" demektedir; hemen ardından kentin camilerinden bahsederken ise söze: "İç Kale camii, minaresizdir" diye başlar.

Res. 81
Kale Camii'nin 1950'li yıllara dek ayakta kalan örme taş sütunlarından biri. Cami 1980'li yıllara gelene kadar hiç bir izi kalmamacasına yıkılıp toprak altına gömülmüştür.

Res. 82 Kale Camii genel görünüm, doğudan.

Önde taş döşemeli bir giriş holü yer alır; güney yüzü baştanbaşa 0.30 m kadar yükseklikte bir sekiyle kaplıdır. Solunda yüksekçe bir pabuçluk bulunmakadır. Bir basamakla inilen ana ibadet mekânı 11.75x8.50 m boyutlarındadır. Güneydoğu köşesinde ana kayaya oyulmuş temel yuvaları dikkati çeker. Cami tabanının 1 m kadar üzerine çıkan basamak görünümlü bu kaya kütlesinin kalenin milât öncesi yıllardaki ilk kuruluş döneminden kalma olduğu belirgindir. Belli ki camiyi inşa edenler, ibadethane içindeki bu kaya kütlesinin varlığından fazla rahatsızlık duymamışlardır. Yüzeyinin yoğun kullanım nedeniyle kayganlaşmış olması, kayanın sonradan belki de bir tür kutsiyet kisvesine bürünmüş olabileceğine işaret eder. Son Osmanlı tadilâtları sırasında cami tabanı, eski taş kaplamalar sökülerek ahşap bir döşemeyle kaplanmıştır. Eski taban, günümüze gelen birkaç küçük kalıntıdan anlaşılacağı üzere, açık yeşil renkli yöresel kumtaşı levhalarla döşeliydi. Döşeme kalıntılarına doğu ve kuzey duvarları önünde küçük küçük parçalar halinde rastlanmaktadır. Kazı sırasında üzerine kaplamaların çakılı olduğu, toprağa oturtulmuş hatılların izleri açığa çıkarılmıştır. Bu ahşap döşeme, caminin 20. yüzyılın başlarındaki terki sırasında bütünüyle sökülmüştür. Güney duvarı üzerine açılmış mihrap, iki yanda kırmızı renkli volkanik tüf ve ortada krem renkli kalker bloklarla örülüdür. Mihraptan yalnızca, en alt sıradaki üç blok kalabilmiştir.

Kazı sırasında elegeçirilen 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarına ait[182] üç küçük çini parçası belki de mihrapta bir bordür süslemesi olarak kulanılmış olabilir. Bunlardan biri türkuaz zemin üzerine mavi ve yeşil yapraklı ve kırmızı nokta motiflidir; noktalar İznik çinilerindeki gibi minik kabartılar halindedir. Bir diğer parça da benzer özellikler taşır. Üçüncü çini parçası ise açık yeşil zemine koyu mavi, beyaz, siyah ve kırmızı renk çiçek ve yaprak motifleri içermektedir.

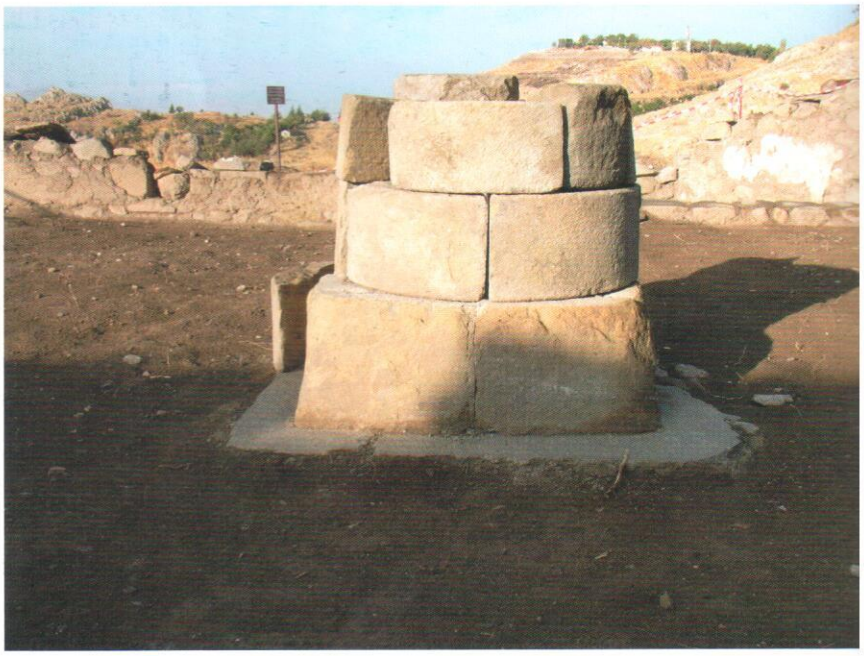
Minberin, mihrabın solundaki yeri, gerek taş temel kalıntıları ve gerekse kazı sırasında açığa çıkarılan ahşap izlerinden açıkça bellidir.

---

[182] Fotoğrafları izleyerek çiniler hakkında gerekli ilk aydınlatıcı bilgileri sağlayan İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Emine Naza Dönmez, parçaların "İznik çinisi" izlenimi verse de, maviye çalan zeminleri ve desenleri yönünden, Halep, Şam ve Adana Ulu Cami çinilerindeki gibi, yerel üretim olabilecekleri görüşündedir; ayrıca bkz. Arslan Sevin, Sevin, Kalsen 2008: 635, res. 10.

Res. 83 Kale Camii örme taş sütunlar.

Res. 84 Örme blok taş sütundan ayrıntı.

Ahşap olduğu anlaşılan minber taşınma sırasında, muhtemelen başka bir camide kullanılmak üzere tümüyle sökülmüştür.

Salonun ortasında, doğu-batı yönlerinde uzanan ve birbirinden 3 m uzaklıkta iki sütun kaidesi bulunmaktadır (Res. 83-84). Horasan harç ve moloz taş örgülü sütun kaidelerinin kaplamalarında açık yeşil renkli yöresel kum taşı (Fethahmet taşı) bloklar kullanılmıştır; üzerlerinde aynı tür bloklarla örülmüş yuvarlak sütunlar yükselmektedir. Araya koyu kırmızı renkli tüften bir bant geçirilmiştir. Üste ise gri renkli kum taşından, akant yaprağı biçimli başlıklar oturtulmuştur. Kazı sırasında sütunlara ait kimi gövde blokları ile başlıklar elde edilmiştir. Elli yıl kadar önce çekilmiş bir fotoğraftan sütunun, on beş örme blok sırası, kaide ve başlıkla birlikte en azından 4 m yüksekliğe ulaştığı anlaşılmaktadır (Res. 81).

Çatı örtüsüne ilişkin her hangi bir mimarî kalıntıya rastlanmamıştır. Bu nedenle çatının ne şekilde örtüldüğü konusunda açık bir bilgi edinilememiştir. Az sayıda tuğla parçaları, sütunlar üzerinde yükselen bir tonozun varlığını düşündürür. Nitekim Harput'ta doğup büyümüş Sunguroğlu'nun (1888-1977) tavanın tonoz halinde ve toprak olduğu şeklindeki ifadesi bu düşünceye destek sağlar[183]. Mimarî parçalar arasında koyu kırmızı-kahve renkli ve yalnızca bir yüzleri işlenmiş birkaç taş blok, taşıyıcı bir kemer-tonoz sisteminin elemanları olarak kabul edilebilir; ancak bu konuda güçlendirici başka bir kanıta rastlanılabilmiş değildir. Kuzey ve güney duvarlar üzerinde üçerden altı adet penceresi bulunduğu bildirilir[184]. Az sayıda da olsa camiyi örten moloz içinde ele geçen pencere camı parçaları bu gözlemin doğruluğunu destekler. Bunlardan biri sarı renkli bir vitray parçasıdır.

İlk yapımı sırasında kırık eksen ilkesi doğrultusunda tasarlandığı açık olan cami, uzun Osmanlı kullanımı süresince pek çok kez onarım geçirmiş ve tadilâta sahne olmuştur. Duvarlarına birkaç kez, çamur sıva üzerine beyaz renkli badana vurulmuştur. Güneybatı köşeye açılmış 4.50x3.60 m boyutlarındaki derin-loş yeraltı odası geç evre tadilâtlarından en önemlisidir. Cami tabanı kazılarak elde edilmiş 2 m derinlikteki odaya güneybatı köşedeki bir kapıyla dışarıdan girilebilmektedir. Doğu

[183] Sunguroğlu (1958: 279) cami ana mekânının boyutlarını 7x7 m olarak verir, oysa gerçek boyut, içten 11.75x8.50 m veya giriş holü ile birlikte 15.50x8.50 m'dir.

[184] Sunguroğlu 1958: 279.

duvarı üzerinde dar bir ışıklık menfez bırakılarak cami ile bir tür iletişim sağlanmıştır. Odanın kuzey duvarı önünde toprak bir seki uzanır, doğu duvarına bir niş (taka) açılmıştır; güneybatı köşede çamur sıvalı bir platform bulunmaktadır. Osmanlı öncesi yapısı duvarlarının horasan harçlı örgüsüne karşılık bu hücre duvarlarında birleştirici olarak çamur kullanılmıştır. Ana yapıya sonradan eklendiği belli olan bu karanlık odanın ahşap tavanı, aynı zamanda cami içinde bir platform oluşturmaktaydı. Bunun üzerinde duvarlarla çevrili ayrı bir kapalı mekânın olup olmadığı konusunda her hangi bir kanıta rastlanmamıştır. Ancak giriş holünün hemen sağında, dar bir açıklığın muhtemel izleri silik de olsa görülebilmektedir. Eğer böyleyse ahşap ya da en azından perdelerle çevrilmiş bir mekânın varlığı önerilebilir. Bu küçük, derin ve loş hacmin, çilehane (halvethane) ya da itikaf veyahut da sülûk[185] odası olarak kullanılmış olması mümkündür. Caminin terki sırasında bu odanın kapı geçidi de bir daha kullanılmamak üzere çamur harç ve moloz taşlarla örülerek köreltilmiştir.

Dört yüzü temizlenip açığa çıkarılan Kale Camii'nin minaresiz olduğu tespit edilmiştir. Böylelikle Evliya Çelebi'nin minare konusunda yarattığı karmaşa da çözümlenmiştir.

Yamuk planlı, küçük ölçekli ve basit bir anlayışta yapılmış bulunan bu cami ilk kez hangi çağda inşa olunmuştur? Kazı sırasında ele geçirilen bakır ve gümüş sikkeler ile madenî kaşık ve bıçak, sgraffito tekniğinde dekorlu çanak çömlek parçaları, pişmiş topraktan tütün lülesi, porselen kahve fincanı ve tabak kırıkları, cam şişe ve bilezik (yöresel deyimiyle şeve) parçaları Osmanlılar tarafından kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Üzerlerinde, İkinci Meşrutiyet dönemi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ünlü sloganı "Hürriyet, müsavat (eşitlik), adalet" yazan, Hicrî 1327/Milâdî 1909 tarihli gümüş sikkeler en geç buluntular arasındadır (Res. 85/a-b); ancak tüm bu buluntuların inşaatın tarihi sorununa hiçbir katkıları yoktur. Ardıçoğlu[186] iki örme sütundan biri üzerinde bulunduğunu bildirdiği Hicrî 805/Milâdî 1398 tarihli bir inşa kitabesi ve

---

185 Kimi tarikat mensuplarının Ramazan'dan on gün önce başlayıp 40 gün süreyle evini, ailesini terk ederek dünya işleriyle ilişkisini kesmesi (süluk) ve bir kısmının da Ramazan'ın yirminci gününden başlamak üzere arife günü akşamına dek on gün süreyle dünya işlerinden elini eteğini çekmesi (itikâf): Bkz. Sunguroğlu 1968: 79 vd.; M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, İstanbul 1993: 104 vd.

186 Ardıçoğlu 1964: 80, not 8; ayrıca bkz. Danık 2001: 81 vd.

Res. 85/a-b
Kenarlarında "hürriyet, müsavat, adalet" yazan gümüş Osmanlı 20 para, ön ve arka yüz.
Hicrî 1327/Milâdî 1909.

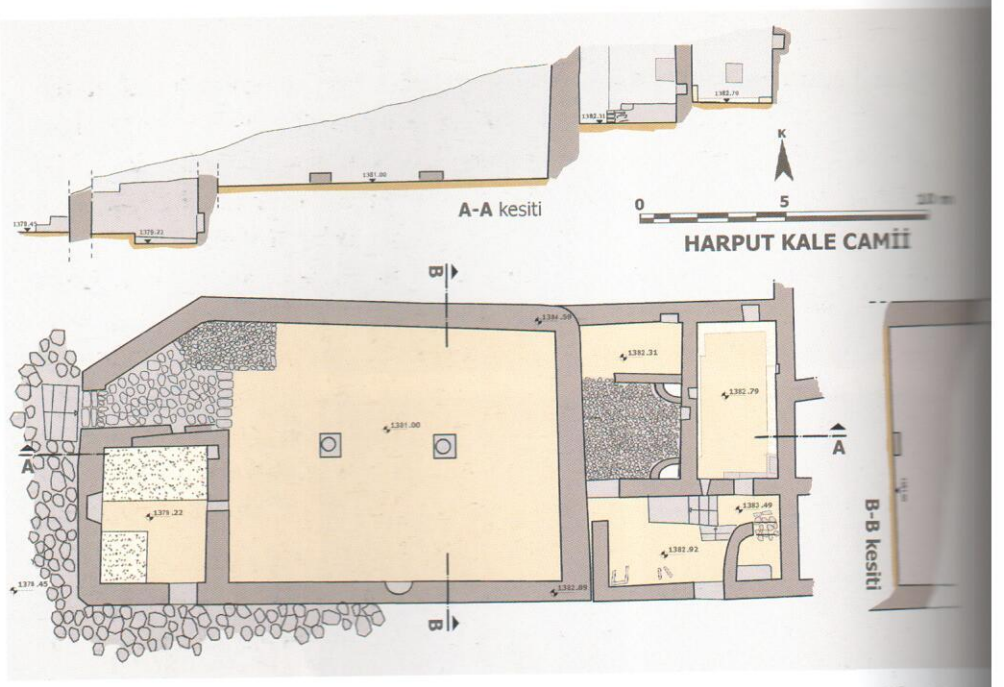

Res. 86/a-b
Danişmentli emiri Melik Mehmed'e ait bakır sikke, ön ve arka yüz.

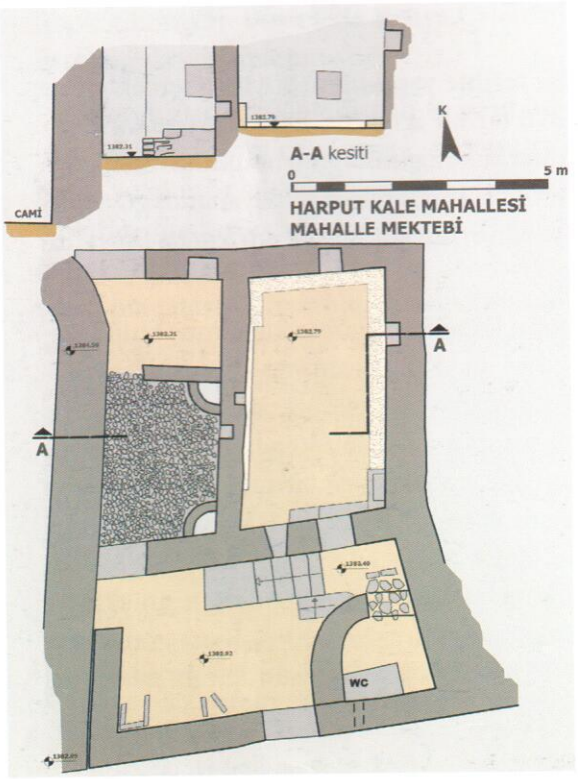
vakfiyeye dayanarak caminin bu tarihte yapıldığını söyler. Gerçekten de surlarda kullanılmış 1369 ve 1370 tarihli iki yazıt, Dulkadıroğulları egemenliği sırasında kalede esaslı onarımlara gidildiğine tanıklık etmektedir; ancak yalnızca günümüze gelmeyen sütun kitabesine dayanarak güvenilir sonuçlara ulaşılması mümkün görünmemektedir. Çünkü kitabe bir tamirle ilgili de olabilir.

Kale Camii'nin Urartu türü kaya temelleri üzerine kurulmuş bulunması çok erken bir geçmişi akla getirir. Yukarıda, caminin Bizans döneminden cam mozayiklerle süslü bir mimarlık kalıntısı üzerine inşa edildiğine değinmiştik. Bu eski yapının bir kiliseye ait olup olmadığını ise bilmiyoruz. Nümizmatik veriler yapının 11. yüzyılın ortalarında kullanıldığına işaret etmektedir. Caminin tabanı altında ele geçen Danişmentli emiri Melik Gazi Gümüştegin'in oğlu Melik Mehmed'e (Hicrî 529-536/Milâdî 1134-1141) ait bir sikke ise bu konuda son derecede önem taşımakta ve bir *terminus ante quem* teşkil etmektedir (Res. 86/a-b)[187]. Buna göre cami, Artuklu emiri Belek Gazi'nin 1124 yılındaki ölümünden en az on yıl

[187] Bkz. Tekin 2007a.

Plan 5
Kale Camii ve
bitişik Mahalle Mektebi
plan ve kesitleri.

Plan 6

Mahalle Mektebi planı ve
doğu-batı kesiti.

sonra yapılmıştır. Özellikle Belek'i izleyen Hısn-ı Keyfa hükümdarı Süleymen oğlu Davud (ölümü 1143/1144) ve oğlu Fahreddin Karaaslan (ölümü 1167) dönemlerinde kentte büyük bir bayındırlık faaliyetine girildiği, Ulu Cami'nin bu zamanda inşa olunduğu bilinmektedir[188]. Diğer bir inşa programının da Harput'un son Artuklu hükümdarlarından Nizameddin İbrahim eliyle 1203 yıllarından sonra gerçekleştirildiği düşünülmektedir[189]. Kale Camii ana plan şemasının kırık eksenli ve enine geliştirilmiş oluşu Artuklu dönemi mabetleriyle bir ilişkisi bulunduğunu akla getirmektedir[190]. Basit plan biraz da Harput Alacalı Camii'ni anımsatır[191]. Kesme taş mimaride kullanılan yeşil renkli kum taşları ile koyu kırmızı renkli tüf taşları Harput Ulu Camii'ndekilerle karşılaştırılabilir. Stratigrafik verileri göz önünde bulundurarak Kale Camii'nin Artuklu egemenliği çağında yapılmış olduğu söylenebilir.

Caminin tabanı altında ele geçen çok sayıda bakır ve gümüş sikke temizlenip yayınlandıkta sonra Osmanlı öncesi dönem hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılacaktır.

Mahalle Mektebi

Kale Camii'nin doğu duvarına bitişik olarak bazı odalar (M1-4) inşa edilmiştir. Daha yüksek bir teras üzerine sonradan konuşlandırılmış bulunan mekân grubu iki katlıdır (Plan 5-6). Duvarlar zaman zaman blok halinde, zaman zaman da kaba taşlardan çamur harçla örülerek yükseltilmiş, ahşap hatıllarla güçlendirilmiş ve sıvanmıştır. Yapıya Cami Caddesi'ne açılan geniş bir kapıyla bir ön holden girilir (Res. 87). Tabanı kısmen taş ve çamur kaplı holün güneybatı köşesinde bir ocak bulunur. İkinci kata çıkan merdivenin taş basamakları girişin karşısındadır. Geride dikdörtgen planlı iki büyük oda yer alır. Yüksekliği 2.50 m'yi bulan orta bölme duvarının taşıyıcı gücü, kesme blok taşlarla kör bir kemer halinde örülerek arttırılmıştır (Res. 88). Camiye yaslanmış batı odası (M2) 5.50x2.60 m boyutlarındadır (Res. 89). Onarım ve tadilâtlarla uzun zaman

[188] Ardıçoğlu 1966.

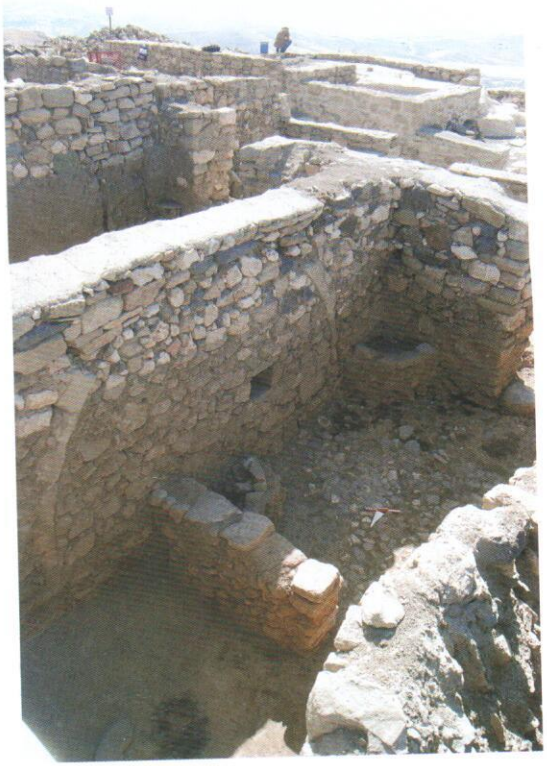
[189] Altun 1978: 236.

[190] Altun 1978: 269, 274.

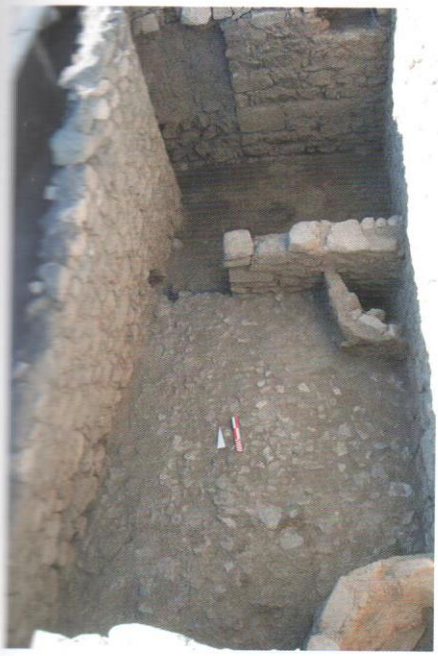
[191] Bkz. Altun 1978: 76, plan 7; Danık 2001: şekil 9.

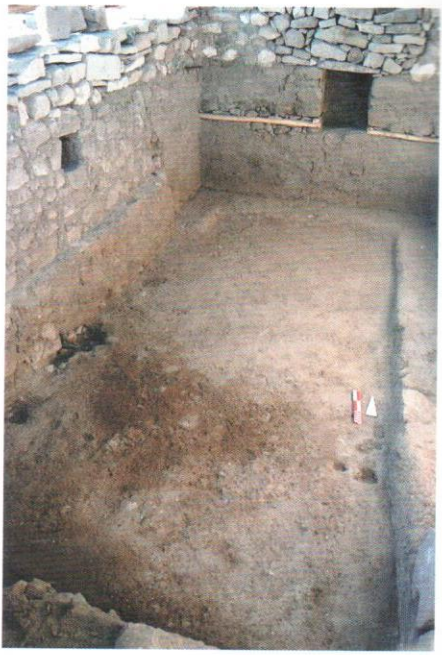
Res. 8
Cami Caddesi'nde
mahalle mektebine giri

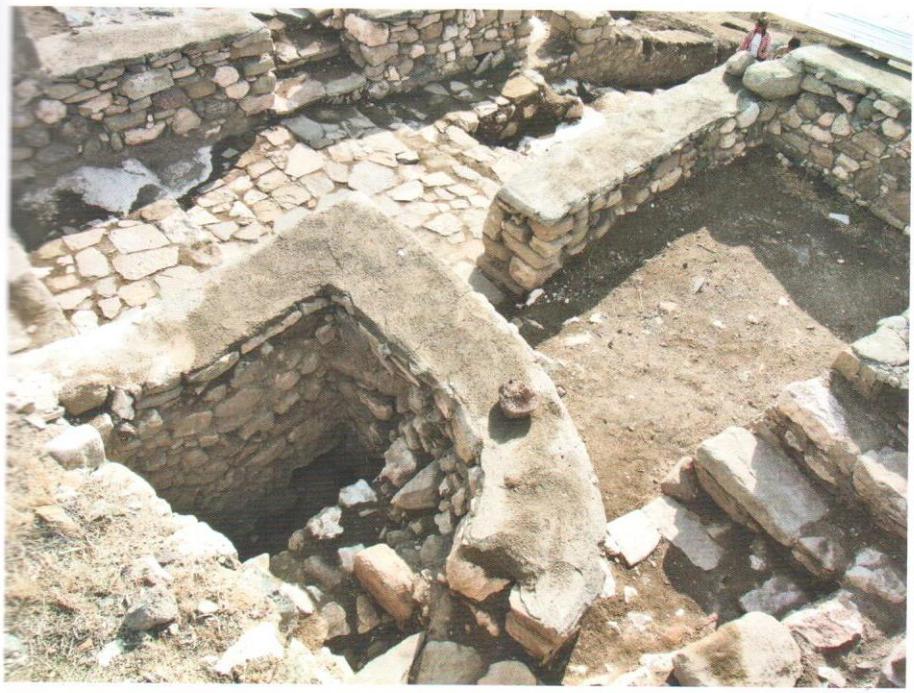
Res. 88
İki katlı mahalle mektebi
odaları ve duvarda kullanılmış
kör kemer.

Res. 89 Mahalle mektebi batı odası, M2.

Res. 90 Mahalle mektebi doğu odası, M3.

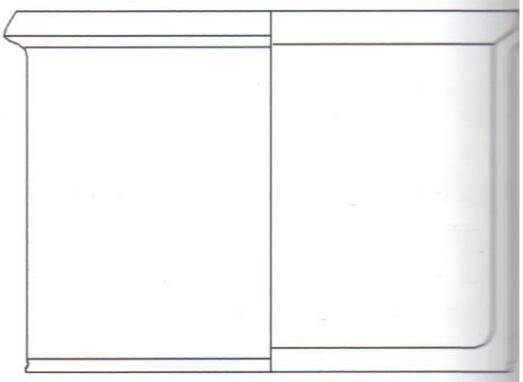
Res. 91 Mahalle mektebi giriş holü ve tuvalet.

kullanılmış bu odaya, önceleri güney ve kuzeydeki iki kapıdan girilip çıkılabilmekteydi. Sonraları caminin kuzey yüzüne ticarî amaçlı A ve B ticarethaneleri inşa edilmeye başlayınca kuzeydeki kapı örülüp sıvanarak iptal edilmiştir. Kuzey bölümüne ince ve alçak bir duvar eklenmiş, biri kuzeydoğu, biri de doğu duvarı üzerine iki taka (niş) yerleştirilmiştir. Taş döşeli ön bölümün güneydoğu ve kuzeydoğu köşelerine, odanın ikinci kullanım evresinde, taş ve çamurla birer hazne oluşturulmuştur. Giriş holünden üç basamakla çıkılan doğu odası (M3) 5.20x2.70 m boyutlarındadır (Res. 90). Kuzey, doğu ve batı duvarları üzerine birer taka açılmıştır. Bu odaya ışık, güney duvarından dar bir mazgal penceresiyle alınmıştır. Toprak tabanlı odanın doğu, kuzey ve kısmen batı duvarları önünde toprak sekiler dolanır. Güneydoğu köşedeki dikdörtgen hazne, is izlerinin de işaret ettiği üzere, ısınma ile ilgili bir düzeneğin parçası olabilir. Üst kata ait hiçbir ize rastlanmamıştır.

Giriş holünün sağında küçük bir hücre (M4) vardır. Kavisli taş duvarla çevrili hücre yaklaşık 2 m^2'lik bir alan kaplar (Res. 91). Zemini sal taşı döşemeli hücrenin fosseptik çukurundan bir tuvalet olduğu anlaşılmaktadır. Tuvaletin gideri alttan bir menfezle caddeye açılmıştır. Temizleme çalışmaları sırasında çukurda beyaz porselen kilinden mavi sırlı, silindir gövdeli bir çocuk lâzımlığı bulunmuştur (Res. 92/a-b). Kırık durumdaki lâzımlık 19.5 cm çapında ve 14 cm yüksekliğindedir.

Res. 92/a Mahalle mektebi tuvaletinde bulunan kırık porselen çocuk lazımlığı.

Res. 92/b Lazımlığın kesiti.

İki katlı tesisin caminin bir parçası olduğu ve yapıya sonradan eklendiği belirgindir. Çünkü giriş holünün kuzeybatı köşesindeki bir açıklıktan, olasılıkla ahşap bir merdivenle caminin damına çıkmak mümkün olabilmektedir. Özel bir tuvaletinin olması da yoğun kullanıma tanıklık eder. Sunguroğlu[192] Harput'taki mahalle mekteplerinde daima birer helâ olduğunu bildirmektedir. Bu nedenle camiye bitişik yapı grubunun bir dershaneye ait olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Osmanlılar döneminde Harput'ta her caminin küçük bir dershanesi bulunduğuna Evliya Çelebi de değinmiştir[193].

Odaların temizliği sırasında M2 odasından 7 erken Osmanlı bakır sikkesi ile bir Avrupa jetonu, M3'den de 5 Osmanlı bakır sikkesi ile yarım bir jeton ele geçmekle birlikte, kondüsyonları kötü olduğundan fazla bilgi sağlamazlar. Bohemya yapımı baklava kesimli cam bilezik (şeve) en dikkat çekici buluntu durumundadır. Mavi şeffaf camdan yapılmış bilezik üzerine sarı yaldızla ay-yıldız motifi işlenmiştir. Gerek bu, gerekse yeşil camdan Cornalin d'Aleppo denen teknikle üretilmiş bir bilezik parçası odaların 19. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığına işaret ederler.

Ticarethane, Dükkân ve Atölyeler

Bazı Osmanlı İç Kaleleri, zamanla, mahalleler ve dükkânlarla sivil bir yerleşme birimi haline dönüşmüşlerdir. Evliya Çelebi Sivas Kalesi'nde 10 kadar, Halep Kalesi'nde de 20 dükkân bulunduğunu yazar[194]. Kale Mahallesi'nde çok sayıda ticarethanenin varlığı gerek kazılar gerekse toprak üstü mimarî kalıntılardan anlaşılmaktadır. Küçük, sapa ve sınırlı bir alanda olmasına karşın çok sayıda ticarethane, dükkân ve atölyenin buraya kümelenmiş bulunması çarpıcı bir özellik olarak ortaya çıkar. 19. yüzyılın başlarında hane sayısı 47'ye yükselen mahallede 1885'de ancak 15-20 hane bulunmaktaydı. Oysa cami çevresinde, kazılarak incelenen ve toprak üstü kalıntılarla izlenebilen ondan fazla dükkân ve atölyenin hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Kentin, canlı ve hareketli çarşı, arasta, han ve bedestenlerinden uzak, izole konumlu sakin bir mahallesinde, ekonomik

[192] Sunguroğlu 1959: 12 vd.

[193] Evliya Çelebi 1986: 171.

[194] Evliya Çelebi 1986: 158; 1985: 55.

Res. 93 Harput'un eteğindeki Hüseynik Köyünde bir Ermeni esnaf dükkânı, 1885.

etkinliklerin sürdürüldüğü bu denli çok sayıda yapının bulunması düşündürücü ve izaha muhtaçtır. Henüz kale içindeki ticarethanelerin -bir ikisi dışında- ne gibi işlerle uğraştıkları ve sahipleri konusunda hiçbir bilgi yoktur. Ancak şimdiye kadar incelenmiş ticarethane cephelerinin perakende mal sergilemeye yönelik şekilde tasarlanmadıkları da açıktır. Cephesi açılıp kapanabilen ahşap kepenkli Harput dükkânları eski fotoğraflardan tanınmaktadır (Res. 53, 93). Harput'un Hicrî 1103-1133/Milâdî 1691-1720 tarihli bir kadı sicilinde bir ekmekçi dükkânı ile bakkaldan söz edilmektedir.

Fransız oriyentalist ve tarihçisi M.C.-F. Volney[195] 1780'lerde Halep Kalesi'nde oturan askerlerin aynı zamanda dükkân sahibi olup ticaretle uğraştıklarını gözlemiştir. Böyle bir durum Kale Mahallesi için de geçerli miydi? Bunu söylemek için henüz yeterli kanıta sahip değiliz. Ancak 1691-1720 tarihli şer'iyye sicilinde Harput Kalesi sakinlerinden Mehmed Beg İbn-i Mustafa, atası Bekir Çavuş'un inşa edip mescide vakfettiği

195 Volney 1788: 149.

dükkânlar harap olduğundan bunları başkasına satabilmek için izin almaktadır. Adından anlaşılacağı üzere kale sakini Bekir Çavuş asker kökenlidir ve dükkân sahibidir. Eğer askerlerin aynı zamanda işyeri sahibi oldukları anlaşılırsa bu olgu daha çok 17. ve 18. yüzyıllar için geçerli kabul edilebilir[196]. Bugünkü veriler ışığında Kale Mahallesi'ndeki ticarethane ve atölyelerin ilk kez hangi tarihte kurulmaya başladıkları, sahiplerinin kimler olduğu, nerede ikamet ettikleri gibi sorulara doyurucu yanıtlar bulabilme olanağından yoksunuz.

İncelenen kesimde, ticaret ve üretim gibi ekonomik etkinlik bölgesinin konut alanından ayrılmasına dikkat gösterilmiş olduğu ve tüm Osmanlı kentlerinde olduğu gibi cami-çarşı birlikteliğinin varlığı anlaşılmaktadır. 2005-2009 yılları arasında gerçekleştirilmiş beş yıllık kazılar sırasında, caminin kuzey ve güneyinde Cami Caddesi tarafından ikiye ayrılan iki grup üzerinde çalışılmıştır.

Cami Caddesi Kuzeyindeki Ticarethane ve Dükkânlar

Kuzey grubu ticarethane ve dükkânları, Orta Mahalle'yi çepeçevre saran cadde ve sokaklara bakacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Üçlü bir grup iş yeri Kale Camii'nin kuzey duvarına bitişik olarak başlamakta ve önlerindeki ana cadde boyunca kuzeye doğru yan yana dizilerek devam etmektedir (Res. 94). Sırtlarını doğuda konak türü büyük bir konutun (II No'lu Konut) duvarına, güneyde ise camiye yaslamışlardır. Cepheleri batıya, ana caddeye bakar ve Osmanlı kentlerindeki gibi tek yönden ışık alacak şekilde inşa olunmuşlardır. Cami ve buna yapışık mahalle mektebinden daha sonra inşa edildikleri açıktır. Ancak bu inşaatların tarihi konusunda kesin bir fikir edinilememiştir. Bu üçlü dizi, elverişli konumları, iç düzenleri ve yüzölçümleri açısından mahallenin en kapsamlı iş yerleri durumundadır. Nitekim büyük boyutları ve iç donanımlarıyla diğerlerinden kolaylıkla ayrılmaktadırlar.

---

[196] Ünal (1987: 123 vd.) 17. Yüzyılın ortalarında Harput'ta fiilen askerlikle uğraşan sipahi, bölük sipahisi, yeniçeri vs.nin ticaret yapmış olabileceklerine inanır. Özdemir (1995: 797) 1890 ve 1919 arasında Mamuret-ül Aziz'de görevli 33 er ve 11 zabitin sosyo-ekonomik durumlarını ele alan çalışmasında zabit zümresinin meslekleri dışında ikinci bir iş yaptıklarını kesin olarak tespit edebilmiş değildir.